

HAREZMŞAH CELÂLEDDİN MENGÜBERTİ'NİN ŞAHSİYETİ

Hasan GEYİKOĞLU*

Moğol istilâsı (1218-1220) ile birden bire çöken büyük Harezmsâhlar İmparatorluğu'nun hâkim olduğu ülkeler dışında, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bir hükümet kuran Celâleddin Mengüberti (1220-1231), son Harezmsâh kabul edilmektedir. Doğum tarihini bilmediğimiz Celâleddin, Harezmsâhlar İmparatorluğu'nun son büyük sultanı Alâeddin Muhammed (1200-1220)'in büyük oğlu ve veliahdı idi.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, son Harezmsâh Celâleddin Mengüberti¹ kısa boylu, şişmanca ve çok esmer idi. Dış görünüşü tam bir Türk tipi idi. Türkçe konuşurdu. Bunun yanında Farsça'yı da o derecede bilirdi. Sakin tabiatlı olup kimseye sövüp saymazdı. Az konuşurdu. Ciddî ve vakarlıydı. Gülmez, gülümserdi².

Celâleddin Mengüberti'nin tarihte isim yapması, liderlik ve kahramanlık gibi iki üstün meziyetinden ileri gelmektedir. Nitekim moğol istilâsı ile yıkıldığı (1220) kabul edilen Harezmsâhlar devletinin enkazından Irak-ı Acem (Batı İran) ve Azerbaycan'da yeni bir hâkimiyet te'sis edebilmesi, onun liderlik ve teşkilâtçılık kabiliyetini göstermektedir. Yine Celâleddin'in kahramanlığı, cesareti ve kâfir Moğollar'a karşı mücadeleye girişmesi, onun Türk-İslâm âleminde meşhur

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.

1 Hayatı ve faaliyetleri hakkında toplu bilgi için bkz: M.H.Yınanç, "Celâleddin Hârizmşâh", İ.A., c.III, s.49-53; A.Taneri, Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara 1977; Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", T.D.V.İ.A. c.7, s.248-250.

2 Muhammed Nesevî, Sırcet-i Sultan Celâleddin Mengüberti, nşr. O.Houdas, Paris, 1891, s.247; Ebu'l-Fidâ, El-Muhtasar fî Tarihü'l-Beşer, nşr. S.Muhammed Abdu'l-Latif, Kahire 1325, c.III, s.151; B.Spuler, İran Moğolları, trc.C.Köprülü, Ankara, 1987, s.495 n. 298; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.91. Z.V.Togan, Harezmsâhlar'ın resmî yazışmalarda Farsça ya da Arapça kullandıklarını belirtiyor (Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.82).

olmasını hazırlamıştır. O, bu yönüyle eski Türk hükümdarlarındaki alplik ve İslâm'ın gâzilik karakterlerine sahipti¹. Rus tarihçi V. V. Barthold, "Harezmşah Muhammed, Moğollar'a karşı, sonradan Celâleddin kadar başarılı bir şekilde karşı koyamadı"² ifadesiyle, Celâleddin'in, önünde durulamaz sanılan Moğollar'a karşı koyma cesaretine ve başarılı mücadelesine işaret etmektedir. Bununla beraber bazı araştırmacılar, Celâleddin'in mücadelelerini bir maceraya benzetmişler, onun yaratılışının, babasının aksine, bir maceracı tabiatına uygun olduğunu ileri sürmüşlerdir³.

Celâleddin'in on bir yıllık (1220-1231) mücadeleli hayatında cesareti ve kahramanlığına dair kaynaklarda birçok örnek vardır. En büyük düşmanı ve rakibi Cengiz Han bile onun kahramanlığını takdir etmekten kendini alamamış, Sind Nehri kıyısında, Celâleddin'in yenilerek nehri geçip Hindistan'a sığınmasıyla sonuçlanan muharebede (24 Kasım 1221), cesaret ve üstün gayretini gördüğü Celâleddin için "Böyle bir evlâda sahip olan babaya ne mutlu" demiştir⁴.

Fransız müsteşrîki Claude Cahen, Anadolu Türkleri'nin, kendilerini tehdit etmekle beraber, Celâleddin'i kendilerinden saydıklarını ve onu

-
- 1 C.Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, trc.N.Çağatay, c.I, Ankara, 1964, s.232; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.84.
 - 2 Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, trc. H.D.Yıldız, Ankara 1990, s.444.
 - 3 Barthold, Türkistan, s.451-452; B.Y.Viladimirtsov, Gengis Khan, Paris 1948, s.103,105; türkçesi: Cengiz Han trc.H.A.Ediz, İstanbul 1950, s.100,101; I.Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1984, s.275-285; Kafesoğlu, "Türkler", İ.A. c.XII/2, s.263.
 - 4 Alâeddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, nşr. M.M. Kazvinî, Londra-Leyden, c.I (1912), s.107, c.II (1916), s.142; Türk. trc.M.Öztürk, Ankara 1988, c.I, s.182, c.II, s.116; O.Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s.376; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.85; M.Aziz Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi (1206-1290), Lahor 1949, s.166; Viladimirtsov, Gengis Khan, s.105, trc.s.102.

korkuyla karışık bir saygı ile değerlendirmiş olduklarını yazmaktadır¹. V. Viladimiroviç Barthold da, Celâleddin'in mücadelelerinin Moğolları çok etkilediğini, onlar zamanında Harezmsahlar hükümetinin bütün faaliyetlerinin ve Otrar'da tâcirlerin öldürülmelerinin (1218) Moğol kaynakları tarafından Harezmsah Alâeddin Muhammed'e değil, oğlu Celâleddin'e bağlandığını belirtiyor².

Eyyubîler'den Hıms hâkimi el-Melikü'l-Mansur İbrahim (1240-1246)'in münşisi Muhammed b. Ali b. Nazif el-Hamevî de, Celâleddin'in, Yassı-çimen muharebesinden (7-10 Ağustos 1230) sonra mücadele etmeksizin firar edişinden hasımlarının şüpheye düştüğünü, onun yenilmiş olmasına bir türlü inanamadıklarını kaydeder³. Eyyubî taraftarı bir müellifin bu ifadesi, Celâleddin'in düşmanları üzerinde bıraktığı tesiri göstermesi bakımından önemlidir. Aynı şekilde Celâleddin'in Moğollar karşısında uğradığı mağlûbiyetler üzerine, Azerbaycan'dan Doğu Anadolu'ya kaçarken, onun pusuya yatmış olduğu ve her an ortaya çıkabileceği ihtimali düşmanlarının endişe etmelerine sebep olmuştur⁴.

Celâleddin'in, cesur olduğu kadar iyi bir silahşör olduğu da görülmektedir. Nitekim o, Gürcülerle yaptığı ikinci meydan muharebesine (626/1228-1229) girişmeden hemen önce beş Gürcü cengâverini tek başına üst üste yaptığı düellolarda öldürmüştü⁵. Yine Ahlat'ın kuşatılması sırasında (1229-1230) şehirde bulunan Eyyubî meliki Yakub Mücireddin,

1 Pre-Ottoman Turkey, London 1968, s.128; türkçesi: Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, trc.Y.Moran, İstanbul 1979, s.137.

2 Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara 1975, s.221.

3 "Der Bericht des Ibn Nazif al-Hamawî über die Schlacht von Jasyçimen", Tarih-i Mansuri'nin Moskova neşriden (1960) almancaya trc. H.L.Gottschalk, W.Z.K.M. 56.Band (Wien, 1960), s.65-66; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.85.

4 Anonim Selçukname, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, nşr. ve trc.F.N.Uzluk, Ankara 1952, metin s.35, trc.s.21; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.85.

5 Cüveynî, metin c.II, s.172-174; trc.c.II, s.140-141.

sultana düello teklif etmişti. Sultan ertesi sabah kararlaştırılan yere gitmiş, fakat hasmı gelmemiştir¹.

Celâleddin Mengüberti, aylarca (Ağustos 1229-Nisan 1230) aralıksız kuşatma altında tuttuğu Ahlat'ı sonunda ele geçirerek şiddetli bir yağma ve tahribe uğratmıştı. Bu başarısı üzerine bir fetihname hazırlatıp ilgili yer ve hükümdarlara gönderdi. Fetihnamedeki ifadelerden, Celâleddin'in, hâkimiyet te'sis ettiği Azerbaycan, Irak-ı Acem, Gürcistan ve Doğu Anadolu'nun bir kısmı ile yetinmediği anlaşılıyor. Nitekim o, fetihnamede Anadolu ve Suriye'yi ele geçirmekten bahsetmektedir². Zira buralar Moğollar'a daha uzak, zengin ve mamur ülkelerdir. Celâleddin, bu emeli hususunda babasının düşünce ve emellerinden etkilenmiş olmalıdır. Nitekim babası Harezmsâh Alâeddin Muhammed, Azerbaycan ve Anadolu'yu ele geçirme emeli yolunda hareket üssü yapmak için Tiflis üzerine yürümek azmindeydi. Yine Alâeddin Muhammed, Suriye ve Mısır ülkelerini de ele geçirmek tasavvurunda idi³. Ancak o, bunların hiçbirini gerçekleştirememiştir.

Celâleddin, siyaset ve diplomaside, liderlik ve kahramanlıkta olduğu kadar başarılı bir şahsiyet olamamıştır. O, Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya gelmesine ve onlara karşı yardım ve işbirliği istemesine rağmen, siyaseti ve tavırları ile bütün komşu hükümdarları korkutup kendisinden uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Celâleddin, yerinde ve doğru bir görüşle, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile dostluk ve işbirliği yolunu tutmuş iken, yanlış bir siyaset takip ederek bundan vazgeçmiştir. Yine Moğollar'a karşı Abbasî Halifeliği ve Gürcüler nezdinde yaptığı diplomatik teşebbüsleri de başarıya ulaşamamıştır. Bunların sonucu olarak Celâleddin, siyasî alanda, ahdinde durmayan, sözüne ve hareketlerine (ne zaman, ne

1 Nesevî, s.193; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.85.

2 Cüveynî, metin c.II, s.179; trc.c.II s.147; O.Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1988, s.97.

3 Kafesoğlu, Harezmsâhlar Devleti Tarihi, s.205.

yapacağına) güvenilmez bir kişi olarak tanındı. Moğol tehlikesinin kapıya geldiği bir zamanda, bir Türk-İslâm hükümdarı olarak, tabii müttefiki olan hükümdarlarla iyi geçineceği yerde onların topraklarına göz koyması, onlarla muharebeye girişmesi, hem kendi fecî akıbetini hazırlamış, hem de İslâm dünyasının maruz kaldığı felâketi hızlandırıp arttırmıştır¹.

Harezmsah Celâleddin, Tebriz'i ele geçirdikten sonra (Temmuz 1225) ilk cuma günü camiye gitmişti. Hatip hutbede Halifeye dua ederken, ayağa kalkarak dua sona erinceye kadar ayakta beklemiştir². Bu davranışı, her ne kadar babası ve kendisi Halife en-Nâsır Lidinillah Ebu'l-Abbas Ahmed (1180-1225) ile mücadeleye girişmişlerse de, Halifelik makamına saygısını gösterdiği gibi, Halifelik topraklarına komşu bir ülkeye hâkim olduktan sonraki bir siyasî tutum olarak da değerlendirilebilir.

Celâleddin, Tebriz'de geçirdiği bir Ramazan Ayı'nda sarayda bir kürsü kurdurdu. Tebriz'de bulunan âlimlerden ve eyâletlerin önde gelen şahsiyetlerinden otuz kişiyi dersler vermek ve dinî sohbetler etmek üzere görevlendirdi. Her birine bir gün ayırdı. Kendisi de kürsünün karşısında oturup onları dinledi. Gerçeği söyleyenleri tebrik, dalkavuklukta ifrata varanları veya doğruluktan ayrılanları takdir etti³.

Celâleddin, zamanın telakki ve teamüllerine uygun olarak, ilmi, ilim ve din adamlarını himaye ederdi. Sarayında fakihler bulunduğunu görüyoruz. Bunlardan elçi olarak görevlendirdikleri de olmuştur⁴. Yine saraya mensup olduğu sanılan Muhammed b. Kays adlı bir müellif, Kanglı

1 Ebu'l-Fidâ, c.III, s.147; Yınanç, "Celâleddin", s.52; Turan, Resmî Vesikalar, s.101; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.366-367, 372-373; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.86.

2 İbnü'l-Esir, el-Kâmil fî-Tarih, Beyrut 1966, c.XII, s.434; türk.trc. A.Ağırakça-A.Özaydın, İstanbul 1987, s.XII, s.394.

3 Nesevî, s.117; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.86-87.

4 Nesevî, s.192, 197; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.86.

Türkçesi ve Farsça karşılaştırması üzerine bir lügat (gamer kitabı) hazırlayıp Sultan Celâleddin'e ithaf ve takdim etmiştir¹. Celâleddin'in sarayında, devrin âdetlerine uygun olarak müneccimler de vardı. İsfahan civarında Moğollar'la karşılatığı zaman (Ağustos 1228) müneccimler, düşmanı üç gün oyalayıp dördüncü gün muharebeye girmesini tavsiye etmişlerdi. Sultan da buna uyarak eşref saatini beklemiş, fakat muharebede yenilmişti². Daha sonra Anadolu Selçuklularının büyük bir tarihini yazacak olan İbn Bibi (tam adıyla Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugedî)'nin annesi de Celâleddin'in sarayında müneccim idi. Celâleddin'in ölümünden sonra Eyyubîler'e sığınmış olan bu meşhur müneccime, I. Alâeddin Keykubad'ın ricası üzerine Anadolu'ya, Selçuklu sarayına gelmişti³.

Münşisi (İnşâ Divanı Reisi) Muhammed Nesevî'nin belirttiğine göre, mensup olduğu hanedanın hükümdarlarının çoğu gibi Celâleddin de zâlim idi. Onun, tebaasına âdil, merhametli ve yumuşak davrandığı söylenemez. Bu nedenle o, gerçekte tebaasının nefretini kazanmıştır. Onu bu gibi hareketlerinde mazur göstermek isteyen Nesevî, "Adaleti severdi. Fakat saltanat ve hâkimiyetini sarsan, tehlikeye düşüren isyanlarda adalet yolundan ayrıldı. Tebaasının saadetini isterdi. Fakat zamanında çok karışıklık olduğundan sert davranmaya, zulüm yapmaya mecbur kaldı" demektedir. Bununla beraber Celâleddin halkın şikâyetlerini de iyi karşılamış ve cevaplandırmıştır⁴.

-
- 1 Köprülüzâde M.F., "Harezşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı: Muhammed b. Kays ve Eseri", T.M. c.II, İstanbul 1926, s.441; A.Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, c.II, İstanbul 1974, s.109; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.86.
 - 2 Nesevî, s.135; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.74, 88, 106.
 - 3 İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye. tıpkıbas. yay. A.S.Erzi, Ankara 1956, s.442; A.S. Erzi, "İbn Bibi", I.A. c.V/2, s.712.
 - 4 Nesevî, s.247; İbnü'l-Esir, metin c.XII, s.495; trc. c.XII, s.458; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.87.

Celâleddin, Halifelik topraklarına düzenlediği akın ve harekâttan sonra Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştı. Meraga yakınlarından geçerken şehir halkından aldığı bir davet mektubu üzerine buraya yürüyüp şehri hâkimiyetine aldı. Herhangi bir direnme ve zorluk ile karşılaşmadan şehre giren Celâleddin, burada bir süre kaldı. Şehri imar ettirerek, halkın ihtiyaçları ve mes'eleleriyle de ilgilendi (622/1225 yazı)¹.

Meraga'yı hâkimiyetine aldıktan sonra bir süre Tebriz'i kuşatan Harezmsah Celâleddin, şehri aman ile teslim almıştı (17 Receb 622/25 Temmuz 1225). Halka iyi davranan Sultan, onlara şöyle hitab etmiştir: "Meraga şehri harabe haline gelmişken, orayı nasıl imar ettiğimi, halkına nasıl davrandığımı gördünüz. Size de âdilâne davranacağımızı ve şehrinizin nasıl mükemmel bir şekilde imar edileceğini göreceksiniz"². Celâleddin, Tebriz'i kendisine merkez yaptı.

Celâleddin, saltanatının sonuna doğru Tebriz civarındaki halkın sefalet içinde bulunduğunu görünce vezirine ait zahire ambarlarındaki hububatın halka dağıtılmasını emretti. Ayrıca halkın üç yıllık vergisini erteledi ve buna dair yazdığı fermanı halka verdi³.

Bunlara rağmen, tebaasının Celâleddin'e bağlılığının belki de tek sebebi, onun Moğollar'a karşı yapılan direnişin bayraktarı olmasıdır. Gerçekten de Celâleddin, Moğollar'a mağlup olduğu İsfahan muharebesinden (26 Ağustos 1228) sonra ortadan kaybolmuş ve bir hafta kadar görülmemişti. Onun sekizinci gün İsfahan'a dönmesi üzerine halkın gösterdiği yakınlık ve yapılan şenlikler buna delil olarak gösterilebilir⁴.

1 Nesevî, s.110; İbnü'l-Esir, metin c.XII, s.432; trc. c.XII, s.391-392; V.Minorsky, "Meraga", İ.A., c.VII, s.735; The Cambridge History of Iran, Cambridge 1968, c.V, s.325; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.363; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.41; E.Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, s.142.

2 Nesevî, s.111; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.42.

3 Nesevî, s.171; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.87.

4 Nesevî, s.140; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.87.

Celâleddin, düşmanlarından özellikle Moğollar'a karşı çok merhametsiz davranmıştır. V. V. Barthold, onu bu yönüyle Cengiz Han'la karşılaştırarak, "Cengiz Han'ın hareketlerinden hiç birinde, Celâleddin'in emri ile Moğol esirlerine yapılan işkencelerde olduğu gibi, lüzümsüz ve şuarsuz zulümden eser yoktur" ifadesiyle, Celâleddin'in işkence yaptığına işaret etmektedir¹.

Celâleddin, en buhranlı zamanlarda bile itidalini, soğukkanlılığını muhafaza ederdi. Böyle anlarda yanındakileri teskin etme, makûl davranmalarını sağlama, cesarete getirme gibi moral becerisi de vardı.

Sultan Celâleddin, kendisini olduğundan büyük görmeyen, içinde bulunduğu durumu takdir ve idrak edebilen bir kişiydi. Ahlat ele geçirildiği zaman, bu başarının bir fetihname ile etrafa müjdelenmesi söz konusu olunca, münşisi Nesevî, Celâleddin'e, babası Harezmşah Alâeddin Muhammed'in lakablarını kullanmasını teklif etmişti. Bunun üzerine Celâleddin, "Büyük Sultanın memlûklerinden birisi kadar bir ordu ve hazineye mâlik olsaydım, o zaman buna benzer bir şey yazmanızı emrederdim" diyerek onu mahcub etti².

Celâleddin, Tebriz'i almak suretiyle Azerbaycan atabeylik hanedanı İldenizliler'e son vermişti. Son Atabey Muzaffereddin Özbek (ölüm. 1225)'in inşa ettirmiş olduğu muhteşem bir köşke gidip gezmiş, seyretmişti. Köşk, çok para harcanarak yapılmış, önünde bahçeleri olan güzel manzaralı mükemmel bir mimarî eserdir. Celâleddin, köşkü dolaşıp çıktıktan sonra, "Burası tembellerin mekânıdır, bize pek yaramaz" demiştir³.

Öte yandan Celâleddin'in keramet sahibi olduğuna ve sihir yaptığına inanılmıştır. Ahlat kuşatması sırasında, Ahlat valisi İzzeddin

1 Barthold, Türkistan, s.485. Ayrıca bak. Viladimirtsov, Gengiz Khan, s.104, 132; trc. s.101, 125; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.88.

2 Nesevî, s.201; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.88, 95.

3 İbnü'l-Esir, metin c.XII, s.434; trc.c.XII, s.394.

Aybek, hükümdarı Melik Eşref'e yazdığı mektupta "Celâleddin'in havayı büyülediğini belirtmişti¹.

Celâleddin'in kendisi de kerametiyle mucize yarattığını etrafındakilere telkin etmiştir. Moğollar'ın önünden son olarak kaçarken, Azerbaycan'dan Doğu Anadolu'ya hareket etmişti. Valaşgird (bugünkü Eleşkirt)'e vardığında halkın kuraklık ve şiddetli sıcaklardan sıkıntıya düşmüş olduğunu gördü. Yağmur yağması için yada taşı (yağmur taşı)yla yağmur duasına çıkılmasına karar verildi². Bu merasimi, Valaşgird'de kaldığı süre içinde bizzat Celâleddin idare etti. Ardından yağmaya başlayan yağmurlar geceli gündüzlü günlerce devam etti. Halk bu defa da yağmurun şiddetinden ve devamından şikâyet etti ve yağmur duası (sihir) yapılmasına pişman oldu. Sultanın hatunlarından birinin sütanesi ona şöyle dedi: "Ey hüdâvend-i âlem! Böyle şiddetli bir yağmur yağdırmakla hatâ ettin; tufan çıkardın. Senin yerinde başka biri olsaydı, böyle yapmaz, kâfi derecede yağdırırdı". Bunun üzerine Celâleddin de şöyle cevap verdi: "Bu yağmur kudretim alâmetidir. Benim kudretim ve himmetim hizmetimkilerden hiç birinin himmetiyle kıyaslanamaz"³.

Celâleddin'in, olayların aleyhinde gelişmesinin sonucu olarak, ömrünün son yılında büyük bir moral çöküntüsüne uğradığı anlaşılıyor. Nesevî'nin kaydettiğine göre, Moğollar'ın takip ve hücumlarını sıkılaştırıp gittikçe yaklaştıkları sıralarda Celâleddin, öleceğine, ailesinin Moğollar'ın eline geçeceğine, devletinin ve her şeyinin yok olacağına yanyor ve ağlıyordu⁴. Celâleddin'in aynı zamanda aklı dengesinin de bozulmaya başladığına dair kaynaklarda şöyle bir olay nakledilmektedir: Celâleddin'in Kılıç adında çok sevdiği bir kölesi

1 Nesevî, s.190, 194-195; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.89.

2 Yada taşı hak. bkz. : A.İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986, s.160-165; İnan, Makaleler ve İncelemeler, c.I, Ankara 1982, s.158; I.Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1984, s.291.

3 Nesevî, s.237-238; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.89.

4 Nesevî, s.220; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.90.

vardı¹. Tebriz'e gidilirken şehre birkaç fersahlık bir mesafede iken ölmüştü. Sultan, Kılıç'ın ölümüne çok üzölmüş, matem tutmuş, dövünüp durmuştu. bütün emîrlerin ve askerlerin, kölesinin cenazesine hürmeten Tebriz'e kadar yaya yürümelerini emretti. Bizzat kendisi de yolun büyük bir kısmını yaya yürümüş, ricalinin ısrarı üzerine atına binmiştir. Tebriz'e varıldığında, bütün şehir halkının çıkıp cenazeyi karşılamasını istedi. Daha sonra halkın, cenazeyi karşılamak için şehrin dışında çok daha ileriye gitmediklerini, kölesi için feryat ve matemlerini az bulduğunu ileri sürerek, cezalandırılmalarını istedi.

Ölen köle, Celâleddin'in arzusu ve emri üzerine defnedilmedi. Sultan, onun cesedini gittiği yere yanında götürmüş, matemini sürdürüp sürekli ağlamıştır. O, bu haliyle yeme-içmeden de kesilmiştir. kendisine yemek getirildiği zaman, "Alın, bu yemeği ona götürün" diyerek yemeğin ölmüş kölesine götürülmesini istiyordu. Kendisine getirilen yemekler, emri üzerine önünden alınıp ölmüş kölesine götürülüyordu. Hizmetçiler, Celâleddin'e, onun yer öptüğünü söylüyorlardı. O zaman Celâleddin, "Ben şimdi daha iyiyim" diyordu. Hiç kimse cesaret edip de köle Kılıç'ın öldüğünü söyleyemiyordu. Nihayet bir gün bunu söyleyen bir adamını öldürmüştü (628/1230-1231)².

Celâleddin'in kullandığı ünvan ve lakablar da onun iç dünyasını ve şahsiyetini aksettirmektedir. O, Hindistan'da iken ve Halifelikle

1 Celâleddin, Hindistan'dan İran'a gelirken (1224) bir süre Fars Atabegleri Salgurlular'ın merkezi Şiraz'da kalmıştı. Şiraz'dan ayrılacağı sırada emir İzzeddin Sökmez'in Kılıç adlı kölesi İsfahan'dan kaçıp gelmiş, Celâleddin de Türk asıllı bu köleyi hizmetine alarak yanında götürmüştü (bkz: Cüveynî, metin c.II, s.151-152; trc. c.II, s.122).

2 İbnü'l-Esir, metin c.XII, s.495-497; trc. c.XII, s.458-460; Ebu'l Fidâ, c.III, s.147; Taneri, Celâlü'd-dîn, s.90. İbnü'l-Esir ve Ebu'l-Fidâ, bu olay nedeniyle, Celâleddin'in hal ve hareketlerinden rahatsız ve huzursuz olan veziri ile maiyetindeki adamlarından bir kısmının onu terk ettiklerini, yine çevre hükümdarların onunla aralarının bozulduğunu yazmaktadırlar.

çekişmeli zamanlarında yaptığı yazışmalarda, babasının da kullandığı¹ "Hâdimu'l-Mutavvaa' Mengüberti b. Sultan Sancar" lakabını zikrederdi. Halife de ona, "sultan"ın aşağısında olan "hakan" ünvanı ile hitab etmiştir. Daha sonra Celâleddin Azerbaycan'a gelip hâkimiyet te'sis edince, Halife ona "Şehinşah" ünvanını vermiştir. Ahlat kuşatması sırasında Halife ona "Hil'at-ı Saltanat" ve saltanat sembolü olan diğer hediyeleri göndermişti. Ama Halife yine de ona "sultan" ünvanını vermemiş ve mektubunda "şehinşah" ünvanıyla hitab etmiştir. Celâleddin ise bundan sonra Halifeye yazdığı mektuplarının sonunda kendisini "abduhu (bendesı/kulu)" diye vasıflandırmış, Halifeye "Seyyidinâ ve Mevlâna, Emîrül-Mü'minin ve İmamül-Meşârik ve'l-Megârib..." diye hitab etmiştir. Halifenin kendisine "sultan" ünvanını vermemesine karşılık Celâleddin de kestirdiği paralarda onun adını zikretmemiştir. Kendisinden aşağı hükümdarlara yazdığı zaman da mektup, tevki'i ve alâmeti kalın uçlu kalemle özenilerek güzel yazılırdı².

Şimdi de Harezmsşah Celâleddin'in aile hayatına temas edelim. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Celâleddin, ölümüne kadar on iki kadınla nikâh yapmış, evlenmiştir³. Onun bu kadınlardan doğan birkaç çocuğunu

1 Kafesoğlu, Harezmsşahlar Devleti Tarihi, s.186-187.

2 Nesevî, s.190, 247; Ebu'l-Fidâ, c.III, s.151; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.94-95.

3 Nesevî, 87-88, 90-91, 94-96, 118, 156-157, 180-181, 242-244; Cüzcanî, Minhaceddin Osman, Tabakat-ı Nâsiri, nşr. A.Habibi, Kâbil 1963 (2.bas.), c.I, s.316, 317, 445; İbnü'l-Esir, metin c.XII, s.437, trc. c.XII, s.398; Cüveynî, metin c.II, s.149, 151, 152 ve n.2, 157, 176, trc. c.II, s.121, 122 ven.240, 127, 144; Ebu'l-Fidâ, c.III, s.135; Genceli Kiragos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", T.M. II (1926), s.148,186; M.Brosset, Histoire de la Georgie, St.Petersburg 1849, c.I, s.500 n.1, 502-503, 505n.1; Barthold, Türkistan, s.466, 471; V.Minorsky, "Özbek", I.A. c.IX, s.490; Spuler, İran Moğolları, s.157; E.Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, Ankara 1975, s.78, 81, 83, 91; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.28, 29, 31, 35, 43; F.Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", Belleten sayı 197, s.458. Nesevî, Celâleddin'in kadına düşkün olduğunu belirtiyor (s.186).

da tesbit edebiliyoruz, Yedi, sekiz yaşlarındaki bir oğlu¹ Cengiz Han'la Sind Nehri kenarında giriştiği çarpışma sırasında Moğollar'ın eline geçmiş ve Cengiz'in emriyle derhal öldürülmüştür². Saltanatının sonlarına doğru ise Mengütoy-şah (veya Mingtüy-şah) adında bir oğlunun varlığını görüyoruz³. Öte yandan Celâleddin'in ölümünden sonra hayatta kalan herhangi bir çocuğunu tesbit edemedik. Bununla beraber, Abu'l-Farac'a göre Celâleddin'in kızı, Cüveynî'nin kaydına göre ise "Celâleddin'in haremine mensup" Terken adında iki yaşındaki bir kız çocuğu, Celâleddin'i takip eden Moğol emîri Cormagun Noyan'ın eline geçmiş ve daha sonra ilhan olarak İran'a gelen Hülagü tarafından İslâmî usüllere uygun bir şekilde Musul hâkimi Bedreddin Lulu'nun oğlu Melik Salih İsmail'e nikâhlanmıştır (655/1257-1258)⁴.

Öte yandan Celâleddin'in hayatı ve şahsiyeti üzerine edebî eserler de yazılmıştır. İlhanlılar (İran Moğolları) devri devlet adamlarından müellif Alâeddin Atâ Melik Cüveynî (ölm. 1282), Nureddin Münşî adıyla zikrettiği, eserinden kaynak olarak yararlandığımız, Muhammed Nesevî'nin Celâleddin hakkında söylediğini belirttiği kasideden şu matla'ı naklediyor: "Gel ey sevgili! Büyük Padişah Uluğ Sultan Celâleddin'in yönetimi altında dünya, yeniden yaşanılması hoş ve güzel bir yer oldu"⁵. Burada geçen "Uluğ Sultan" sıfatına bakılırsa, o zaman halkın, özellikle Türkler'in Sultan Celâleddin'i böyle adlandırdıkları düşünülebilir.

1 Barthold, Türkistan, s.471; Kafesoğlu, Harezşahlar Tarihi, s.220n.302.

2 Nesevî, s.84; Barthold, Türkistan, s.471; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.102.

3 Nesevî, s.229; Taneri, Celâlû'd-dîn, s.102.

4 Abu'l-Farac, Tarih, trc. Ö.R.Doğrul, Ankara 1987, c.II, s.564; Ebu'l -Ferec İbnü'l-İbrî, Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel, trc. Ş.Yaltkaya, İstanbul 1941, s.45; Cüveynî, metin c.II, s.200-201, trc. c.II, s.164; Spuler, İran Moğolları, s.429; The Cambridge History of Iran, c.V, s.354.

5 Cüveynî metin c.II, s.153, trc. c.II, s.123.

Kemâl İsmail İsfahanî adlı bir şair de, aslı Farsça olan şu şiiri Celâleddin'e hitaben yazmıştır:

"Yeryüzü mamur oldu bütün genişliğiyle yeniden,
Dünya hükümdarının adaleti sayesinde.
Birbirlerini kutladı törenlerle,
İnsanlardan ve hayvanlardan arta kalanlar.
Ekinler ve varlığın soyundan olan bütün mahlûklar,
Hep yeşerdiler, canlandılar yeniden.
Bağlılığını sunmak üzere dergâhına,
İnsan tabiatı da yol buldu mağlubiyetten sonra yeniden
Nuh ömrü ola ömrün şu dünyada,
Tufandan sonra ülkeye seninle geldi şenlik çünkü.
Sensin haçları İslâm minberlerinden kaldıran,
Çanları minarelerden söküp atan da sen.
Sensin adaletin yüzüne örtülen zulüm perdesini kaldıran,
Ve imanın yüzüne çekilmiş küfür perdesini çekip atan da sen.
Senden başka hangi sultanı ki,
Atını Tiflis'te otlatmış, Umman'da sulamış olsun"¹.

Meşhur şair ve edebiyatçımız Namık Kemâl, Celâleddin Harzemşah adlı tiyatro eserini, Celâleddin'in hayatı ve şahsiyeti üzerine tasavvur ederek yazmıştır. Şair, eserini, oynanmak için değil okunmak için yazdığını belirtiyor. Eserinde olayları, Celâleddin'in meclislerine katılmış bir şahsiyet olduğunu belirttiği ve yukarıda şiirini naklettiğimiz Kemâl İsmail İsfahanî'nin eser ve şiirlerinden, Ebu'l-Fidâ ve Mirhand'ın tarihlerinden yararlanarak tasvir etmeye çalıştığını anlatır. Namık Kemâl eserinde, Celâleddin'i bir Türk-İslam kahramanı

1 Şeref Han el-Bidlisî, Şerefnâme, Mısır (tarihsiz), s.481-482, trc. M.E.Bozarslan, Şerefname, İstanbul 1990, s.425-426; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.91.

olarak canlandırırken, onun bazı kusur ve eksikliklerini gizlemeye çalışır, bunların iftira olduğunu ifade eder¹.

Celâleddin'den geriye maddî bir şey kalmadığı anlaşılıyor². Kaynak va araştırmalarda, Celâleddin'in öldürülmesinden sonra cesedinin dağdan getirilip Meyyâfârikîn (Silvan)'de defnedildiği kaydedilmişse³ de , bugünkü Silvan'da Celâleddin'e ait bir mezar tesbit edilememiştir⁴. Tunceli'nin Hozat ve Pertek ilçelerinde, Celâleddin'e ait olduğu söylenen ve bazı aşiretlerin ziyaret ettiği iki mezardan bahsedilmektedir⁵. Birinci Dönem TBMM Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey, Meclis'teki bir konuşmasında Celâleddin'in mezarının Dersim (Tunceli) dağlarında olduğunu söylemiştir⁶.

-
- 1 Celâleddin Harzemşah, yay. H.Ayan, İstanbul 1969, Ayrıca bkz. A.H.Tanpınar, 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976 (4.bas.), s.389-399; K.Yetiş, Ölümünün 100.Yıldönümü Münasebetiyle Nâmık Kemâl'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları, İstanbul, 1989, s.364-375. Ali Ahmed Bakesir de, Mısır Memlûkleri sultanı Kutuz hakkında yazdığı Cihada Çağrı adlı tarihî romanında Celâleddin'i bir Türk-İslâm kahramanı olarak tasvir etmektedir (trc. A.Nar, İstanbul 1986, s.7-75).
 - 2 Atatürk Üniversitesi'nden bir akademik heyet, bir inceleme gezisi için 15-29 Kasım 1990 tarihleri arasında Gürcistan'a gitmişti. Heyette bulunan hocam Prof.Dr.Enver Konukçu, geziden dönüşlerinde, Tiflis Müzesi'nde, üzerinde Celâleddin Mengüberti'ye ait olduğu yazılı eski bir miğferin teşhir edilmekte olduğunu, ancak fotoğraf çekmelerine izin verilmediğini anlatmıştı.
 - 3 Nesevî, s.246; Yınanç, "Celâleddin", s.52; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.82.
 - 4 Yınanç, "Celâleddin", s.52; Taneri, Celâlî'd-dîn, s.82.
 - 5 A.Yuvalı, "Tunceli ve Yöresi Tarihi Üzerine", Doğu Anadolu'nun Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, Tunceli 1985, s.359; M.Ş.Fırat, Doğu Illeri ve Varto Tarihi, Ankara 1981, s.96; A.Turan, Türk Kültürü Araştırmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Ankara 1991, s.58.
 - 6 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c.II, İstanbul 1985, s.252.